

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Stan badań atlasowych w Polsce i Rosji nad demonologią ludową (przykład zmory i innych istot mitologicznych posiadających cechy z nią wspólne)

Author: Agnieszka Pieńczak, Polina Mironova

Citation style: Pieńczak Agnieszka, Mironova Polina. (2020). Stan badań atlasowych w Polsce i Rosji nad demonologią ludową (przykład zmory i innych istot mitologicznych posiadających cechy z nią wspólne). "Slavia Orientalis" Vol. 69, no 3 (2020), s. 493-514, doi 10.24425/slo.2020.134732

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Agnieszka Pieńczak

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Полина Миронова

Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова

**STAN BADAŃ ATLASOWYCH W POLSCE I ROSJI
NAD DEMONOLOGIĄ LUDOWĄ
(PRZYKŁAD ZMORY I INNYCH ISTOT
MITOLOGICZNYCH POSIADAJĄCYCH
CECHY Z NIĄ WSPÓLNE)**

**The state of atlas studies in Poland and Russia into folk demonology
(On the Example of *Zmora* and Other Mythological Creatures
with Features in Common)**

ABSTRACT: Ethnographic and ethnolinguistic atlases are one of the sources revealing the origins and transformations of traditional culture as a result of its spatial diversity. Atlas studies of folk culture have been conducted for many years in various European countries, often independently of each other. The main goal of the article is to present the state of atlas research in Poland and Russia devoted to folk demonology, in particular *zmora* and other mythological creatures with motifs in common. This topic has not been examined in detail within the context of comparative research possibilities; using the method of selected demonological motif mapping in both countries. Therefore, we constitute the first attempt to present the specifics and results of previous atlas research into the above-mentioned issue, as seen in the *Polish Ethnographic Atlas* and the *Ethnolinguistic Atlas of the Polesie Region*.

KEYWORDS: *Polish Ethnographic Atlas*, *Ethnolinguistic Atlas of the Polesie Region*, folk demonology, *zmora*, cultural and religions studies

Podstawowym celem artykułu jest przybliżenie stanu badań atlasowych w Polsce i Rosji poświęconych demonologii ludowej, w szczególności postaci zmory i innych istot mitologicznych posiadających cechy z nią wspólne. Tematyka ta nie była szerzej omawiana w obu krajach w kontekście możliwości prac porównawczych, wykorzystujących metodę mapowania wybranych motywów demonologicznych. Podejmujemy zatem pierwszą próbę przybliżenia specyfiki i dotychczasowych wyników prac

atlasowych nad powyższą problematyką badawczą, odzwierciedlonych zarówno w *Polskim atlasie etnograficznym*, jak i *Atlasie etnolingwistycznym Polesia (Полесский этнолингвистический атлас)*.

Podjęcie tego tematu badawczego wydaje się nam ważne, gdyż materiały *Polskiego atlasu etnograficznego* (PAE) stanowią obecnie istotne źródło historii wsi polskiej o szczególnej wartości dokumentacyjnej, gromadzone przez kilka dekad przez etnografów, etnologów i folklorystów w drugiej połowie XX wieku. W odróżnieniu od innych opracowań wyniki prac badawczych PAE obejmują całą Polskę, pozwalając na różnorodne analizy naukowe nad zróżnicowaniem kulturowym wsi. Tak bogata dokumentacja posiada zatem znaczącą wartość społeczną nie tylko dla badaczy polskiej kultury wiejskiej drugiej połowy XX wieku, ale i szerzej – słowiańskiej. Od lat 70. XX wieku aż do chwili obecnej *Atlas etnolingwistyczny Polesia* (AEP) jest projektem o podobnym znaczeniu, odgrywając ważną rolę dla kształtowania się w Rosji metody mapowania kultury ludowej. Stąd też istotne wydaje się zestawienie danych o zmorze, odnotowanych z kwestionariuszy PAE z mapami opracowanymi na podstawie materiałów lub metodologii AEP dotyczących istot mitologicznych posiadających cechy z nią wspólne.

Stan prac atlasowych w Polsce nad słowiańską demonologią ludową

Jednym ze źródeł przydatnych do odczytywania genezy i przemian kultury tradycyjnej na podstawie jej przestrzennego zróżnicowania są atlasy etnograficzne oraz dialektologiczne. Tego typu opracowania wykorzystywane są do badań porównawczych przez etnologów, folklorystów czy etnolingwistów zajmujących się tematyką wiejską, warto zatem bliżej przedstawić dotychczasowe doświadczenia atlasowe pod kątem interesującej nas problematyki demonologii ludowej.

Atlas kultury ludowej w Polsce jako pierwszy atlas etnograficzny w Europie

Analizę doświadczeń kartograficznych w zakresie przestrzennego ujmowania wybranych elementów demonologii ludowej w Polsce należy rozpocząć od omówienia specyfiki *Atlasu kultury ludowej w Polsce* (AKLP), autorstwa Kazimierza Moszyńskiego i jego dwóch współpracowniczek. Przypomnijmy, że była to pierwsza w Europie próba kartograficznego ukazywania zjawisk kulturowych (wraz z ich interpretacją) na podstawie dostępnych wtedy źródeł etnograficznych, historycznych i językowych¹. Dane źródłowe pozyskano w latach 30. XX wieku w 134 miejscowościach znajdujących się w granicach ówczesnej Rzeczypospolitej, zamieszkanych przez ludność polską, ukraińską i białoruską. Praca jest zatem ważnym źródłem

¹ Zob. K. Moszyński, J. Klimaszewska, *Atlas kultury ludowej w Polsce*, z. 1, Kraków 1934; K. Moszyński, J. Klimaszewska, M. Bynarówna, *Atlas kultury ludowej w Polsce*, z. 2, Kraków 1935; K. Moszyński, J. Klimaszewska, *Atlas kultury ludowej w Polsce*, z. 3, Kraków 1936.

materiałowym do badań niektórych działów kultury oraz słownictwa gwarowego tych trzech narodów².

W *Atlasie kultury ludowej w Polsce* zawarto przeważnie wybrane zagadnienia z zakresu kultury duchowej. W kolejnych zeszytach znajdziemy kilka map poświęconych *stricte* demonologii ludowej, w tym występowania wierzeń o południcy (demonie zajmującym się najczęściej porywaniem dzieci), rusałkach, demonach tzw. sporzących czy demonach porywających i odmieniających niemowlęta³. Podkreślmy w tym miejscu, że w każdym przypadku na analizowanych mapach obok symboli danych pozytywnych po raz pierwszy zastosowano dwa odrębne symbole na oznaczenie informacji negatywnej: „=””, czyli „brak tradycji” (informuje o niewystępowaniu danego zjawiska w przeszłości czy w trakcie badań), oraz „-”, oznaczający „brak odpowiedzi” (tzn. brak jakiegokolwiek odpowiedzi od respondenta bądź jej niejednoznaczność)⁴. Istotne są również komentarze K. Moszyńskiego pod mapami, stanowiące próbę ostrożnej, lecz wnikliwej interpretacji konfiguracji zasięgów widocznych na mapach. Doświadczenia zdobyte podczas opracowywania AKLP ułatwiły w okresie powojennym prace nad *Polskim atlasem etnograficznym*⁵, o czym piszemy znacznie szerzej dalej.

Polski atlas etnograficzny – stan badań nad demonologią ludową

Prace nad edycją *Polskiego atlasu etnograficznego* trwają nieprzerwanie od drugiej połowy lat 40. XX wieku. Efektem wieloletnich badań ankietowych i eksploracji terenowych stały się liczne opracowania tekstowe oraz mapy obrazujące zróżnicowanie kulturowe Polski. W Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego zgromadzono do tej pory wielotysięczne materiały źródłowe pochodzące z badań nad 12 tematami węzłowymi. W latach 50. ubiegłego stulecia dotyczyły one tzw. kultury materialnej (np. hodowla i rolnictwo, budownictwo, transport i komunikacja lądowa, ludowa kultura materialna), od końca lat 60. XX wieku obrzędowości rodzinnej (zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe, pogrzebowe i weselne), później demonologii (o czym dalej), wiedzy i wierzeń ludowych oraz pomocy sąsiedzkiej⁶. Spora część tych danych

² J. Reichan, K. Woźniak, *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne*, Kraków 2004, s. 77.

³ Zob. mapa 6: *Ptak-dusza*; mapa 7: *Zasięg tradycji o demonie zwanym południca lub podobnie* (K. Moszyński, J. Klimaszewska, *Atlas kultury ludowej w Polsce*, z. 1...), mapa 6: *Zasięg tradycji o demonie zwanym rusałka lub kozytka*; mapa 7: *Demon sporzący dobytek* (K. Moszyński, J. Klimaszewska, M. Bynarówna, *Atlas kultury ludowej w Polsce*, z. 2...), mapa 5: *Demony i demoniczne dusze zabijane przez piorun*; mapa 7: *Demony (porywające i odmieniające niemowlęta)* (K. Moszyński, J. Klimaszewska, *Atlas kultury ludowej w Polsce*, z. 3...). Mapy te przedrukowano w powojennie wydanej *Kulturze ludowej Słowian* (K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, t. 2, cz. 1: *Kultura duchowa*, Warszawa 1967, s. 735-740).

⁴ Tego typu rozróżnienie informacji negatywnej wciąż stosuje się na mapach opracowywanych w ramach *Polskiego atlasu etnograficznego*.

⁵ J. Reichan, K. Woźniak, *Polskie atlasy dialektologiczne...*, s. 77.

⁶ Badania nad każdym z tych tematów prowadzono najczęściej w około 340 miejscowościach.

została opublikowana w formie komentarzy i odpowiadających im map⁷, inne są jeszcze opracowywane⁸.

Podstawowe prace terenowe nad demonologią ludową prowadzono w wytypowanych miejscowościach stałej sieci PAE za pomocą specjalnego kwestionariusz-notatnika w latach 1980-1990, uzupełniające miały miejsce w latach 2000-2002. Do ich realizacji wykorzystano obszerny kwestionariusz-notatnik liczący ponad 60 stron⁹. W omawianym kwestionariuszu uwzględniono liczne zagadnienia (blisko 200 pytań), zestawione w 22 rozbudowanych grupach tematycznych (zob. tabela 1).

Materiały źródłowe PAE poświęcone demonologii ludowej tworzone zgodnie z określoną metodyką prowadzenia prac atlasowych wypracowaną przez J. Gajka. Zgodnie z wytycznymi skierowanymi do badaczy w każdej eksplorowanej wsi zadawano identyczne pytania. Zalecano przeprowadzenie co najmniej dwóch wywiadów z osobami w wieku 25-50 lat, 51-60 oraz powyżej 60 lat. Nie były one w założeniu kierowane do przedstawicieli konkretnej grupy funkcjonującej w danej społeczności. Zwracano natomiast uwagę na pozyskiwanie informacji od ludności napływowej; pożądanę było nawet wytypowanie trzech takich respondentów¹⁰.

⁷ Do tej pory opublikowano zeszyt próbny (17 map), sześć wielkoformatowych zeszytów PAE (355 map) wraz z odpowiadającymi im tomami „Komentarzy do Polskiego Atlasu Etnograficznego” (t. 1-9, cz. II). Wszystkie opublikowane do tej pory mapy PAE znajdują się w zasobach platformy *Cyfrowe archiwum Polskiego atlasu etnograficznego*, [w:] <http://www.archiwumpae.us.edu.pl/collections/show/1> (20.05.2020), niektóre z nich dostępne są również na stronie Biblioteki Cyfrowej PIA, [w:] <http://cyfrowaetnografia.pl/dlibra/collectiondescription?dirids=24> (20.05.2020).

⁸ Obecnie prowadzone prace analityczne dotyczą medycyny i demonologii ludowej (o stanie wcześniejszych prac nad *Polskim atlasem etnograficznym* zob. np. Z. Kłodnicki, *Polski atlas etnograficzny – historia, stan obecny i perspektywy*, „Lud” 2001, t. 85, s. 239-275; tenże: *Polski atlas etnograficzny – stan prac*, „Ethnologia Europae Centralis” 2005, t. 7, s. 100-105). Opracowano również wstępne założenia metodyczne i metodologiczne dotyczące kolejnego projektu – „Atlasu dziedzictwa kulturowego wsi polskiej” (zob. Z. Kłodnicki, A. Pieńczak, *The Atlas of Cultural Heritage of the Polish Village (a Project)*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2019, t. 19 (2019), s. 25-45). Rozpoczęto również szeroko zakrojone prace związane z digitalizacją zbiorów atlasowych, ich opracowaniem naukowym i udostępnieniem w Internecie, które będą kontynuowane w latach 2020-2024 (zob. np. Z. Kłodnicki, A. Pieńczak, J. Koźmińska, *Polski Atlas Etnograficzny – historia, osiągnięcia, perspektywy badawcze*, seria: „Biblioteka Polskiego Atlasu Etnograficznego”, t. 1, Katowice 2017; A. Pieńczak, *The collection of questionnaires concerning wild plants on the digital platform of the Polish Ethnographic Atlas*, „Slovenský národopis” 2016, t. 15 (2), s. 228-240; tenże, *The Polish Ethnographic Atlas: Research Achievements and Prospects*, „Ethnologia Actualis” 2015, vol. 15, No. 2, s. 81-94; tenże, *The Digital Platform of the Polish Ethnographic Atlas – From Idea to Implementation*, „Český lid” 2018, vol. 105, No. 4, s. 459-473; tenże, *Cyfrowe archiwum „Polskiego atlasu etnograficznego”. Możliwości wyszukiwawcze i dalsze perspektywy badawcze*, „Lud” 2019, t. 103, s. 207-229).

⁹ J. Gajek, *Demony, półdemony i istoty nadprzyrodzone w opowiadaniach i wierzeniach ludowych*. Kwestionariusz do badań *Polskiego atlasu etnograficznego* nr X pt. *Wybrane zagadnienia z zakresu kultury duchowej, dział – demonologia*, Wrocław 1980.

¹⁰ J. Gajek, *Demony, półdemony i istoty nadprzyrodzone...*, s. VII-VIII, *Wykaz informatorów*.

Tabela 1.

Analiza zawartości kwestionariusza PAE nr X poświęconego demonologii ludowej

<i>Numer rozdziału</i>	<i>Liczba pytań</i>	<i>Problematyka badawcza</i>
I	11	demony atmosferyczne
II	5	demony wiru powietrznego (wiatru)
III	12	półdemony wodne (topielce, wodniki, wodni ludzie)
IV	8	demon leśny żeński
V	4	demony leśne – męskie
VI	9	rusałka (berygynia, berehynia)
VII	11	demon zbożowy żeński: „baba” porywająca dzieci wchodzące w zboże
VIII	3	demon zbożowy męski
IX	2	istoty wprawiające łan zboża w falowanie
X	15	południca, przypołudnica – demon wiru powietrznego
XI	11	demony sporzące domowe (istoty ogniste, latające typu „skrzat”)
XII	10	demony domowe i pokrewne
XIII	4	demon sporzący typu inkluz
XIV	8	demon sporzący (wąż)
XV	12	demony sporzące i porywające dzieci
XVI	10	demony porywające, zamieniające dzieci
XVII	11	półdemon: zmora
XVIII	7	strzyga
XIX	11	strzygoń – wieszcy – upiór
XX	6	poroniec
XXI	6	demony przeznaczenia
XXII	8	śmierć
Ogółem:	184	

Opracowanie własne na podstawie J. Gajek: *Demony, półdemony i istoty nadprzyrodzone...*, s. 1-62.

Na początku każdego kwestionariusza znajduje się miejsce na podstawowe dane dotyczące specyfiki badanych: imię i nazwisko, rok i miejsce urodzenia, miejsce przesiedlenia, wykonywany zawód, znajomość czytania i pisanie oraz krótka charakterystyka¹¹. Podobnie jak w innych kwestionariuszach PAE, autor nie uwzględnił w metryczce informacji o czasie przesiedlenia respondentów ani o ich wyznaniu i na-

¹¹ Ibidem, s. VII-VIII.

rodowości, co momentami może obniżać wartość pozyskanych danych. Takie zapisy pojawiają się jedynie marginalnie.

Szczególnie interesujące są obszerne uwagi wstępne zawarte w omawianym kwestionariuszu, wskazujące potencjalnym badaczom z jak trudną materią poznawczą mogą mieć do czynienia w terenie. Warto je zatem przybliżyć:

Materiały etnograficzne do wierzeń ludowych o postaciach demonicznych, zebrano w XIX wieku i w wieku XX, mają charakter fragmentaryczny, powierzchowny, przypadkowy. Pochodzą z różnych czasów i nie obejmują całościowo całej problematyki, ani całego obszaru Polski etnograficznej. Nic więc dziwnego, że i najbardziej wyczerpujące studia syntetyczne, nad genezą tych wierzeń K. Moszyńskiego, a ostatnio ..Łowmiańskiego, natrafiają na ogromne przeszkody. Być może, że obecne badania terenowe, rzucą nieco więcej nowego światła na to zagadnienie, a zwłaszcza na geografie różnych wierzeń o demonach.

Przedstawiony kwestionariusz powinien w tej mierze zaspokoić najważniejsze potrzeby nauki, uzupełnić braki, wynikłe z niekompetencji dawniejszych badaczy.

Kwestionariusz ten, jest zbiorem pytań na temat charakterystyki poszczególnych postaci demonicznych, nie jest to jednak zbiór pytań, które daje badaczowi terenowemu możliwość skonfrontowania, czy wyczerpał wszystkie najważniejsze zagadnienia związane monografią najważniejszych demonów. Informatorzy bowiem snują opowiadania o zdarzeniach i ludowych wersjach wierzeń o poszczególnych demonach, na zasadzie wolnych skojarzeń uwarunkowanych pamięcią, stopniem inteligencji, inspiracją zawodem i.t.p. Nie jest możliwe w czasie badań, ciągle przerywać opowiadającemu i zmuszać go pytaniami, do dawania odpowiedzi na konkretne sprecyzowane pytania kwestionariusza. W toku opowiadania informatora, łatwo można skontrolować, czy i o ile opowieść daje odpowiedzi na pytania kwestionariusza. Zawsze po skończonej relacji informatora, można dodatkowo pytać o te elementy wierzeń, które zawierają pytania kwestionariusza. Zmęczony badacz, łatwo może przeoczyć braki w relacji informatorów.

Należy również pamiętać o zasadzie, że odpowiedzi negatywne informatorów mają taką samą wartość co i pozytywne, co pozwala nieraz uściślić zasięg badanych zjawisk.

Na koniec należy podkreślić, że kwestionariusz uwzględnia następujące podstawowe elementy opisu monograficznego istot demonicznych. [...] ¹².

Wstępna analiza zebranych w ten sposób kwestionariuszy badawczych poświęconych demonologii ludowej wskazuje na to, że nie wszystkie wypełniono jednakowo dobrze. W niektórych zapisy wywiadów są mało precyzyjne, w metryczkach widnieją niekiedy luki, a dane pozyskane od przedstawicieli ludności napływowej nie zawsze są wyodrębniane. Uzyskane odpowiedzi są zatem mocno zróżnicowane, niekiedy wydają się być zbyt ogólnikowe lub niejasne. Mogło to być spowodowane różnymi czynnikami, np. samym sposobem prowadzenia badań atlasowych. Te, zgodnie z zamierzeniem twórców PAE, miały być realizowane według ściśle przyjętego planu, co w prak-

¹² Ibidem, s. IX-X. *Uwagi wstępne.*

tyce nie zawsze było możliwe. Kwestionariusz dotyczący demonologii (i inne narzędzia PAE) zawierały stosowne instrukcje, np. „Zobowiązuję się do przeprowadzenia w ciągu wyznaczonego terminu badań na podstawie kwestionariusza nr X, i do przestrzegania instrukcji zgodnie z przyjętymi zasadami badań dla celów PAE”¹³; „Badacz jest zobowiązany w ciągu 1 doby od ukończenia badań przesłać przesyłkę poleconą do Pracowni: kwestionariusz i film z wynikami badań”¹⁴. Tego typu uwagi świadczą z pewnością o chęci zapewnienia badaniom odpowiedniej rzetelności i wiarygodności. Badacze, mimo, że wcześniej byli odpowiednio instruowani, znajdując się często na nowym terenie i mając do wypełnienia (bez użycia dyktafonu – *sic!*) w ciągu siedmiu dni kilka obszernych kwestionariuszy z kilkunastoma osobami z różnych grup wiekowych działali często pod presją czasu, co mogło przekładać się pośrednio na wyniki ich pracy. Z drugiej strony, pojawiające się braki w odpowiedziach mogą także wskazywać na samą reliktowość treści demonologicznych, co nie jest bezpośrednio związane ze specyfiką prowadzonej przez nich pracy badawczej¹⁵.

Wyniki prowadzonych eksploracji terenowych nad demonologią ludową nie zaowocowały opracowaniem map z tej problematyki pod kierunkiem prof. Józefa Gajka w tzw. wrocławskim ośrodku badań atlasowych¹⁶. Demonologii dotyczą wyłącznie cztery niepublikowane mapy stanowiące pokłosie badań prowadzonych nad obrzędowością narodzinową: *Zabiegi magiczne chroniące dziecko przed porwaniem i zamianą* (mapa 489, oprac. B. Jankowska), *Wątki wierzeniowe o pochodzeniu dzieci* (mapa 490, oprac. K. Jagieła i K. Zielnica), *Demony porywające i odmieniające niemowlęta* (mapa 491, oprac. K. Jagieła i K. Zielnica), *Demony, którymi straszy się dzieci* (mapa 492, oprac. K. Jagieła i K. Zielnica). Pierworysy map przygotowano do

¹³ Ibidem, s. V.

¹⁴ Ibidem, s. II.

¹⁵ Badania atlasowe wymagają obecnie krytycznego spojrzenia antropologicznego, w szczególności w zakresie założeń teoretycznych, przyświecających badaniom terenowym oraz sposobu postępowania z materiałem źródłowym. Materiały atlasowe można obecnie na nowo interpretować z różnych punktów widzenia. Przykładowo, Anna Drożdż ze zgromadzonych materiałów wyodrębniła te treści, które można analizować jako reprezentacje pamięci zarówno rozmówców mieszkających w badanych wsiach, jak i samych etnografów. Odniesienie do teorii pamięci pozwoliło odnaleźć jej w materiałach źródłowych (zarówno zapisach, jak i na zdjęciach) przedstawienia codzienności wymykające się niejako założeniom badawczym głównych redaktorów PAE (zob. A. Drożdż, *Re/konstrukcje codzienności. Przeszłość w materiałach źródłowych Polskiego atlasu etnograficznego*, Gdańsk 2018). Zdaniem innej badaczki, zdjęcia atlasowe pozornie miały potwierdzać jedynie występowanie zaobserwowanych w terenie faktów kulturowych, jednak ich liczebność, różnorodność, a od niedawna również wirtualna dostępność zdigitalizowanych materiałów archiwalnych PAE mogą stanowić zachętę dla kolejnych pokoleń badaczy, aby wydobywać tkwiące w nich, dotąd często pomijane, niezauważane lub „niezdefiniowane” badawczo treści, np. *stricte* ludyczne (M. Szalbot, *Photographs of Digital Archives of the Polish Ethnographic Atlas as a source of knowledge about rural children's toys and games in the years 1954-1971* (w druku).

¹⁶ Szerzej o metodyce prac, zob. A. Pięnczak, *Metoda etnogeograficzna w badaniach atlasowych ośrodka wrocławskiego i cieszyńskiego – kontynuacja i zmiana*, „Zeszyty Wiejskie” 2011, t. 16, s. 152-167.

500 BADANIA ATLASOWE W POLSCE I ROSJI NAD DEMONOLOGIĄ LUDOWĄ

druku w 1988 roku w formie VIII zeszytu PAE¹⁷, który wraz z innymi niepublikowanymi mapami stanowi istotną część zbiorów atlasowych.

Po przeniesieniu Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego z Wrocławia do Cieszyna w 1998 roku Zygmunt Kłodnicki, Agnieszka Pieńczak i Anna Drożdż podjęli się finalizacji badań atlasowych. Od 2002 do 2013 roku w cieszyńskim ośrodku badań atlasowych sukcesywnie wydawano kolejne tomy „Komentarzy do Polskiego atlasu etnograficznego”; w niektórych z nich pojawia się tematyka demonologiczna. Przykładowo w tomie dotyczącym wiedzy i wierzeń ludowych opracowano trzy mapy dotyczące nazw na określenie wiru powietrznego, wskazujące najczęściej na jego demoniczne pochodzenie¹⁸. W późniejszych latach prace analityczne nad demonologią ludową uległy zintensyfikowaniu. W jednym z tomów serii poświęconych obrzędowości narodzinowej pomieszczono obszerny artykuł Edyty Diakowskiej i Z. Kłodnickiego zawierający 11 map dotyczących demonów porywających i odmieniających dzieci. Mapy te stanowiły pokłosie badań dotyczących *stricto* demonologii ludowej¹⁹. Istotne jest, że w celach porównawczych sięgnięto we wspomnianym tekście do omawianego wcześniej *Atlasu kultury ludowej w Polsce* K. Moszyńskiego oraz opracowano autorską tabelę dotyczącą cech demonów porywających i odmieniających dzieci, odnotowanych przez badaczy w punktach badawczych PAE²⁰. Kilka lat później badacze zaprezentowali dalsze interesujące propozycje przydatne do tworzenia nowej systematyki dotyczącej demonologii ludowej. Ich egzemplifikację stanowi tabela dotycząca cech demonów oparta na obszernych informacjach z trzech punktów badawczych z południowo-wschodniej Polski, dająca jednak możliwość dalszej rozbudowy²¹.

Prace badawcze nad demonologią ludową prowadzono także w Cieszynie w ramach seminariów dyplomowych. W 2010 roku powstało siedem prac licencjackich opatrzonych licznymi mapami skonstruowanymi na podstawie danych źródłowych wyekscerpowanych z kwestionariuszy dotyczących demonologii²². W przyszłości

¹⁷ Z. Kłodnicki, *Polski atlas etnograficzny – historia...*, s. 249.

¹⁸ Zob. A. Lebeda [Pieńczak], *Wiedza i wierzenia ludowe*, pod red. Z. Kłodnickiego, seria: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”, t. 6, Wrocław – Cieszyn 2002, s. 121-123.

¹⁹ Zob. E. Diakowska, Z. Kłodnicki, *Demony porywające i odmieniające dzieci*, [w:] *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia urodzinowe*, pod red. Z. Kłodnickiego, A. Pieńczak, seria: Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego, t. 9, cz. 1: *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka*, Wrocław – Cieszyn 2010, s. 176-262. Mapy dotyczące demonologii ludowej dostępne są również w wersji cyfrowej na platformie *Cyfrowe Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego*, [w:] http://archiwumpae.us.edu.pl/search?query=demonologiaquery_type=exact_matchrecord_types%5B0%5D=Itemsubmit_search=Szukajpage=1 (20.05.2020).

²⁰ Zob. E. Diakowska, Z. Kłodnicki, *Demony porywające i odmieniające...*, s. 252-257.

²¹ Zob. Z. Kłodnicki, E. Diakowska-Kohut, *Demonologia ludowa – propozycje do systematyki. Z prac w archiwum Polskiego atlasu etnograficznego w Cieszynie*, „Ethnologia Europae Centralis” 2015, t. 12, s. 102-107.

²² Zob. K. Kaczmarek, *Strzyga i strzygoń w polskich wierzeniach ludowych (w świetle materiałów Polskiego atlasu etnograficznego)*, praca licencjacka, maszynopis, Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji Uniwersytetu Śląskiego [WEiNoE UŚ], Cieszyn 2010; A. Krzyżowska, *Istoty nadprzyrodzone związane*

zakłada się zredagowanie niektórych prac w formie kolejnych tomów „Komentarzy do Polskiego Atlasu Etnograficznego”.

Dodajmy również, że niektóre wierzenia dotyczące demonów opracowano kartograficznie w polskich atlasach dialektologicznych; dane te są jednak skąpe. W tomie dziesiątym *Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski* znajdziemy cztery mapy z zakresu ludowej demonologii: *Znaczenie wyrazu kaduk* (mapa 826), *Znaczenie wyrazu babak* (mapa 827), *Znaczenie wyrazu ciota* (mapa 831), *Czarownica i synonimy* (mapa 830), natomiast w tomie siódmym *Atlasu językowego Kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* pomieszczono mapę dotyczącą krasnoludka²³.

Stan prac atlasowych w Rosji nad słowiańską demonologią ludową

Według Nikity Tołstoja, kultura ludowa pod względem sposobu istnienia przypomina gwary, albowiem wszystkie jej przejawy są wariantami, dotyczącymi danego obszaru, który wskazuje występowanie cech różnicujących²⁴. W związku z tą cechą kultury ludowej, metoda mapowania, która okazała się niezwykle skuteczna w dialektologii, w XX wieku została przeniesiona do strefy etnografii i folkloru. Dla rosyjskich folklorystów i etnolingwistów drugiej połowy XX wieku rozpatrywanie kultury ludowej jako kompleksu gwar etnokulturowych stało się bodźcem do rozwoju badań dotyczących zróżnicowania przestrzennego kultury ludowej i do podejmowania w związku z tym prób mapowania elementów mitologicznych i obrzędowych. Początkowo badania dotyczyły głównie frazeologii i słownictwa (nazw istot mitologicznych, uczestników obrzędów, świąt kalendarzowych itd.), nieco później na mapach zaczęto ukazywać dalsze elementy kultury słowiańskiej – wątki, motywy, funkcje, pochodzenie i postaci istot mitologicznych, rozmaite elementy obrzędowości, np. stosowane przedmioty rytualne i konkretne działania obrzędowe²⁵.

z chmurami i wiatrem w wierzeniach ludowych na przykładzie badań Polskiego Atlasu Etnograficznego, praca licencjacka, maszynopis WEiNoE UŚ, Cieszyn 2010; D. Pawlus, *Istoty nadprzyrodzone związane ze zbożem w wierzeniach ludowych (w świetle materiałów Polskiego Atlasu Etnograficznego)*, praca licencjacka, maszynopis WEiNoE UŚ, Cieszyn 2010; E. Pietrusiak, *Dusza i śmierć w polskich wierzeniach ludowych (w świetle materiałów Polskiego atlasu etnograficznego)*, praca licencjacka, maszynopis WEiNoE UŚ, Cieszyn 2010; M. Sz wajnoch, *Zmora w wierzeniach ludowych na podstawie badań Polskiego atlasu etnograficznego*, praca licencjacka, maszynopis WEiNoE UŚ, Cieszyn 2010; M. Zielińska, *Istoty nadprzyrodzone związane z wodą w wierzeniach ludowych (w świetle materiałów Polskiego Atlasu Etnograficznego)*, praca licencjacka, maszynopis WEiNoE UŚ, Cieszyn 2010; A. Żur, *Demony sporzące w polskich wierzeniach ludowych (w świetle materiałów Polskiego atlasu etnograficznego)*, praca licencjacka, maszynopis WEiNoE UŚ, Cieszyn 2010. Wykaz wszystkich opracowanych w Cieszynie prac licencjackich i magisterskich opartych na materiałach źródłowych PAE, [w:] <http://archiwumpae.us.edu.pl/exhibits/show/prace-dyplomowe-oparte-na-mate> (20.05.2020).

²³ J. Reichan, K. Woźniak, *Polskie atlasy dialektologiczne...*, s. 202.

²⁴ Н.И. Толстой, *Язык и культура*, [в:] *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*, Москва 1995, с. 20.

²⁵ *Народная демонология Полесья. Публикации текстов в записях 80-90-х годов XX века*, т. 1, *Люди со сверхъестественными свойствами*, под ред. Л.Н. Виноградовой, Е.Е. Левкиевской,

Ukazywanie różnicowania przestrzennego na mapach pozwala na ustalenie areału i granic występowania określonego zjawiska z zakresu kultury tradycyjnej i ujawnienie dialektów etnokulturowych. Za pomocą analizy wyników mapowania tych elementów możliwe staje się rekonstruowanie dawnego stanu kultury słowiańskiej, ukazanie typologicznie podobnych fenomenów w różnych kulturach czy też wpływu innych tradycji. Przydatne są również badania porównawcze nad tymi mapami a danymi archeologicznymi, etnograficznymi czy dialektologicznymi²⁶.

Bez wątpienia jednym z najważniejszych osiągnięć nauki rosyjskiej drugiej połowy XX wieku dotyczących mapowania elementów słowiańskiej kultury duchowej jest *Atlas etnolingwistyczny Polesia* (*Полесский этнолингвистический атлас*, dalej: AEP). Prace związane z jego opracowaniem prowadzili badacze z moskiewskiej szkoły etnolingwistycznej założonej przez N.I. Tolstoja²⁷.

Pierwsze plany stworzenia tego *Atlasu* pojawiły się na początku lat 70. ubiegłego stulecia²⁸. W 1983 roku opublikowano program badawczy, kwestionariusz (o tym szerzej dalej) i część opracowanych materiałów AEP z mapami, poświęconych między innymi obrzędowi weselnemu na prawobrzeżnym Polesiu i słownictwu związanemu z hodowlą zwierząt²⁹. Dalsze wyniki kartograficzne publikowano w periodyku „Славянский и балканский фольклор” w 1986 i 1995 roku³⁰. Na mapach przedstawiono rozmaite elementy kultury poleskiej, w tym obrzęd pogrzebowy, wróżby bożonarodzeniowe, przepowiednie (deszcz podczas ślubu), rytualne huczne zabawy młodzieży, występowanie zaskrońca, żaby i innych zwierząt w obrzędach dotyczących wywoływania i zatrzymania deszczu, obrzęd orania rzeki i drogi, wątek balladowy o tym, jak synowa stała się topolą na polu etc.³¹. Dodajmy, że opracowanie materiałów

Москва 2010, с. 8, 11-12; А.А. Плотникова, *Этнолингвистическая география Южной Славии*, Москва 2004, с. 24.

²⁶ *Народная демонология Полесья. Публикации текстов в записях 80-90-х годов XX века*, т. 1, *Люди со сверхъестественными...*, с. 8, 11; А.А. Плотникова, *Этнолингвистическая география...*, с. 30.

²⁷ А.А. Плотникова, *Этнолингвистическая география...*, с. 8-9.

²⁸ W tym czasie w Polsce zakończono już większość badań terenowych i wydawano kolejne skartowania PAE.

²⁹ Н.И. Толстой, *Этнокультурное и лингвистическое изучение Полесья*, [в:] *Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья*, под ред. Н.И. Толстого, Москва 1995, с. 5.

³⁰ *Славянский и балканский фольклор. Духовная культура Полесья на общеславянском фоне*, под ред. Н.И. Толстого, Москва 1986; *Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья*, под ред. Н.И. Толстого, Москва 1995.

³¹ Т.А. Агапкина, *Закликание весны*, [в:] *Славянский и балканский фольклор. Духовная культура Полесья...*, с. 34-39. Zob. także inne prace zamieszczone w tym tomie: А.В. Гура, *Дождь во время свадьбы*, с. 30-34; С.М. Толстая, *Ритуальные бесчинства молодежи*, с. 12-14; С.М. Толстая, *Лягушка, уж и другие животные в обрядах вызывания и остановки дождя*, с. 22-27; С.М. Толстая, *Пахание реки, дороги*, с. 18-22; С.М. Толстая, *Солнце играет*, с. 8-12; С.М. Толстая, *Сретенская и четверговая свеча*, с. 27-30; Н.И. Толстой, *Невестка стала в поле тополем*, с. 39-43; Н.И. Толстой, *Троицкая зелень*, с. 14-18; В.Л. Свительская, *Опыт картографирования полесской погребальной обрядности*, [в:] *Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья...*,

AEP wciąż trwa. Sukcesywnie ukazują się kolejne monografie i artykuły naukowe stanowiące pokłosie wieloletnich wypraw folklorystycznych do Polesia³². Znaczenie AEP dla rosyjskiej etnolingwistyki i folklorystyki można porównać zatem z wartością *Polskiego atlasu etnograficznego* dla badań nad polską kulturą tradycyjną.

Skuteczność studiów prowadzonych nad poleską kulturą ludową w zakresie tworzenia map AEP spowodowała, że metoda mapowania została zastosowana przez uczniów N.I. Tołstoja nie tylko do badania folkloru Polesia, ale też innych słowiańskich areałów etnokulturowych (w tym różnych części Rosji i krajów południowosłowiańskich). Dzięki tym doświadczeniom pod koniec XX i na początku XXI wieku przeprowadzono różnorodne badania, których efektem były publikacje artykułów poświęconych konkretnym elementom kultury ludowej Słowian³³ i obszerne projekty dotyczące próby opisanego całego południowosłowiańskiego areału etnokulturowego³⁴. W tym kontekście warto podkreślić, że wspomniane rosyjskie prace naukowe, podobnie jak *Polski atlas etnograficzny*, oparte są metodologicznie na pionierskim *Atlasie kultury ludowej w Polsce* (o którym pisałyśmy wcześniej), zatem stwierdzić można, że zbliżone jest podejście do badania kultury tradycyjnej, widoczne w rosyjskich i polskich ujęciach etnokartograficznych³⁵.

Prace nad materiałami zebranymi w Polesiu w ostatnich trzech dekadach XX wieku miały spore znaczenie również dla badań nad słowiańską demonologią ludową. Kwestionariusz AEP wśród 65 pytań zawierał przynajmniej 21 bezpośrednio lub pośrednio związanych z tą tematyką (zob. tabela 2). W każdym przypadku liczba pytań może się bowiem różnić w zależności od sposobu podejścia do problematyki demonologicznej. Dla badaczy moskiewskiej szkoły etnolingwistycznej, którzy opracowywali badania na

c. 188-208; M.M. Валенцова, *Материалы для картографирования типов полесских святочных гаданий*, [w:] *Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение...*, s. 209-222.

³² См., например, *Народная демонология Полесья. Публикации текстов в записях 80-90-х годов XX века*, т. 2, *Демонологизация умерших людей*, под ред. Л.Н. Виноградовой, Е.Е. Левкиевской, Москва 2012; *Народная демонология Полесья. Публикации текстов в записях 80-90-х годов XX века*, т. 3, *Мифологизация природных явлений и человеческих состояний*, под ред. Л.Н. Виноградовой, Е.Е. Левкиевской, Москва 2016; *Народная демонология Полесья. Публикации текстов в записях 80-90-х годов XX века*, т. 4, *Духи домашнего и природного пространства. Нелокализованные персонажи*, под ред. Л.Н. Виноградовой, Е.Е. Левкиевской, Москва 2019; С.М. Толстая, *Полесские поверья о ходячих покойниках*, [w:] С.М. Толстая, *Образ мира в ритуале и тексте*, Москва 2015, с. 379-420; С.М. Толстая, *Следы древнеславянской апокрифической традиции в полесском фольклоре: «сказание о 12 пятницах»*, [w:] ее же, *Образ мира в ритуале и тексте...*, с. 200-214.

³³ См., например, А.А. Плотникова, *Весенние заклинательные формулы «изгнания» гадов у южных славян (в ареальной перспективе)*, [w:] *Славянский и балканский фольклор. Семантика и прагматика текста*, под ред. С.М. Толстой, Москва 2006, с. 319-372; Е.С. Узенева, *Соотношение хроними и легенды (праздник св. Трифона в ареальной перспективе)*, [w:] *Славянский и балканский фольклор. Семантика и прагматика текста...*, с. 501-521.

³⁴ А.А. Плотникова, *Этнолингвистическая география...*

³⁵ А.А. Плотникова, *Этнолингвистическая география...*, с. 8; Н. И. Толстой, *Язык...*, с. 22.

504 BADANIA ATLASOWE W POLSCE I ROSJI NAD DEMONOLOGIĄ LUDOWĄ

podstawie AEP, charakterystyczne jest szerokie podejście do demonologii ludowej. Zaliczają do niej nie tylko fakty prototypowe dla systemu demonologicznego, ale też jego peryferie – motywy mitologiczne niezwiązane z konkretną siłą nieczystą (np. poszukiwanie skarbu lub udanie się węży na zimowanie), święci pełniący funkcje mitologiczne w opowiadaniach i wierzeniach (np. św. Łucja, św. Eliaś), zwierzęta i zjawiska przyrody o właściwościach demonicznych oraz związane z istotami mitologicznymi formuły obrzędowe i motywacje działań rytualnych, związki frazeologiczne, zakazy, zamawiania, różne gatunki pieśni, przekleństwa itd.³⁶).

Tabela 2.

Wykaz pytań kwestionariusza AEP dotyczących demonologii ludowej

Liczba pytań	Numer pytania	Treść pytania
1	4	<i>Как объясняли детям, откуда берутся дети?</i>
2	6	<i>Что клали в гроб колдуну?</i>
3	7	<i>Где раньше хоронили некрещенных детей?</i>
4	8	<i>Что делали в старину, чтобы покойник не «ходил»?</i>
5	10	<i>Приглашали ли на кутью (какую именно?) мороз, дедов, волка и т.д.? Запишите слова приглашения.</i>
6	18	<i>Считали ли, что на Ивана Купалу нужно купаться или, наоборот, нельзя было купаться?</i>
7	22	<i>Как назывались колосья, которые при окончании жатвы оставляли в поле (напр. борода)? Что с ними делали?</i>
8	24	<i>Как называлось спутанное, связанное, сломанное жито в поле, которое якобы причиняло вред?</i>
9	28	<i>Какие предметы помещали в хлев, чтобы уберечь скотину от всякого зла (вешали убитую птицу, втыкали косу, серп, крапиву и т. д.)?</i>
10	30	<i>Почему нельзя было пряхать в пятницу?</i>
11	31	<i>Почему нельзя было оставлять основу на ночь (черти будут сновать, овцы будут голыми и т. д.)?</i>
12	35	<i>Был ли обычай в один из праздников (когда именно?) сечь, рубить веник на пороге после метения хаты, двора? Зачем это делали? Что делали со старыми вениками?</i>

³⁶ Zob. np. M.M. Валенцова, (rec. na) *Л.Н. Виноградова, Мифологический аспект славянской фольклорной традиции*. М.: «Индрик», 2016. 384 с., «Славяноведение» 2017, № 6, с. 99-104; Л.Н. Виноградова, *Предисловие*, [в:] *Народная демонология и мифоритуальная традиция славян*, Москва 2000, с. 13; Л.Н. Виноградова, *Мифологический аспект славянской фольклорной традиции*, Москва 2016; *Народная демонология Полесья. Публикации текстов в записях 80-90-х годов XX века*, т. 1, *Люди...*, с. 16-17.

Liczba pytań	Numer pytania	Treść pytania
13	37	Где, по рассказам старых людей, можно было видеть русалок: в жите, у воды, в лесу и т. д.)?
14	38	Как называлась русальная неделя (обычно неделя после троицы)? Что делали в это время (напр. вывешивали одежду)?
15	39	Как у вас говорили о порче: сглазить, сурочить, накинуть, перевести, приробить, вроблять; уроки, пристрек, примовка и т. д.?
16	42	Как называется дождь, который идет, когда светит солнце? Как объясняют это название?
17	43	Как говорят о вихре (чертово веселье, лихой крутит и т. п.)? Что считали причиной вихря?
18	44	Что делали во время засухи, чтобы пошел дождь (совершали обход, ткали особый рушник (ночью или днем?), бросали в колодезь мак, горшки, били воду, пахали русло реки, призывали утопленников, разрушали муравейник и т. д.?) Убивали ли во время засухи ужа, жабу, рака, медведку и т. п.?
19	49	Что такое волколак или волколака, вовкулак, вовкун, вовчар и т. п.?
20	59	Как говорят о человеке со странностями (напр. у него мухи в голове)?
21	64	Что будет, если похоронить самоубийцу на кладбище: засуха или дождь? ³⁷
Ogółem	21/65	

Opracowanie własne na podstawie: A.B. Гура, О.А. Терновская, С.М. Толстая, *Программа полесского этнолингвистического атласа*, [в:] *Полесский этнолингвистический сборник*, Москва 1983, с. 21-47.

Widzimy zatem, że około jedna trzecia pytań zawartych w omawianym kwestionariuszu AEP w mniejszym lub większym stopniu dotyczy demonologii ludowej. W programie badawczym AEP, będącym swoistym, bardziej szczegółowym rozszerzeniem kwestionariusza, demonologii ludowej poświęcono odrębną część XIII³⁸. W jego dziewięciu podrozdziałach pomieszczono różne pytania dotyczące istot mitologicznych znanych z folkloru poleskiego: *rusalki*, *domowoja*, *wilkołaka*, *czarta*, *leszego*, *wodianoja*, rozmaitych duchów polnych, demonów, którymi straszono dzieci oraz odmian *czarownicy* i *czarownika*³⁹.

³⁷ A.B. Гура, О.А. Терновская, С.М. Толстая, *Народная культура Полесья (анкета-вопросник для этнолингвистического атласа)*, [в:] *Полесский этнолингвистический сборник*, Москва 1983, с. 47-49.

³⁸ A.B. Гура, О.А. Терновская, С.М. Толстая, *Программа полесского этнолингвистического атласа*, [в:] *Полесский этнолингвистический сборник*, Москва 1983, с. 37-38.

³⁹ Ibidem, s. 37-38.

Pytania te dotyczyły ich nazewnictwa, pochodzenia, wyglądu, czasu i miejsca działania i przebywania, środków obrony przed nimi i sposobów ich rozpoznawania, związanych z nimi motywów i wątków podań wierzeniowych, zakazów, obrzędów, zwyczajów itd.⁴⁰

Sporo o demonologii ludowej można odnaleźć również w innych rozdziałach programu – II. Родины (nr. 10. Имена детей до крещения); III. Похороны (nr. 15. Заложные покойники; 17. Как представляли себе смерть? 18. Считалось ли, что можно видеть душу умирающего, умершего или спящего человека и в каком образе: в виде воздуха, тени, дыма, пара, клубка, столба; в виде мыши, птицы, насекомого и т. д.); VI. Купала (nr. 6. Защита от ведьм, 7. Чучело ведьмы); VII. Сев и жатва (nr. 15. «Залом»); VIII. Скот (nr. 3. Каким образом и когда ведьмы отнимали у коров молоко: высасывали, обернувшись жабой, ужом и т. д.; собирали росу с чужих полей (когда именно?) и т. д.); IX. Строительство (nr. 2. Считалось ли опасным подходить к заложенному дому? Кому это было опасно (напр. женщинам) и почему (напр. родятся близнецы)? Могли ли строители «заложить», навести порчу на человека и каким образом?) oraz w rozdziałach X. Ткачество; XII. Утварь и одежда; XIV. Астрономия. Метеорология. Время; XV. Дождь. Гром. Град; XVI. Растения; XVII. Звери itd.⁴¹

Istotne jest, że podczas prac prowadzonych nad materiałami poleskimi etnolingwiści rosyjscy wypracowali i przetestowali ukazywanie motywów mitologicznych w formie przestrzennej na mapach⁴². W 1995 roku Ludmiła Winogradowa w artykule dotyczącym cech wyróżniających poleskiego domowoja opracowała mapy poświęcone wyglądowi tej istoty, negatywnym skutkom jej obecności w domu, zapraszaniu domowoja do nowego domu i wypędzania go⁴³. Oprócz tego Jelena Lewkijewska i Waleria Usaczowa opublikowały artykuł zawierający mapy dotyczące poleskiego wodianoja. Na mapach ukazano nazwy gwarowe tej istoty odnotowane na Polesiu, wygląd i typowe dla niej działania⁴⁴. W późniejszych latach tę metodę rozpowszechniono do badań nad demonologią innych słowiańskich areałów etnokulturowych (podobnie, jak w przypadku mapowania elementów kultury ludowej w ramach *Etnolingwistycznego atlasu Polesia*). W roku 2000 ukazał się artykuł J.J. Lewkijewskiej o domowoju (oparty na licznych źródłach wschodniosłowiańskich), który zawierał dwadzieścia map odzwierciedlających występowanie i rozpowszechnienie rozmaitych aspektów związanych z tą istotą w centralnej części Rosji, na Białorusi i Ukrainie (np. czas spotkania z nim, sposoby przepowiadania

⁴⁰ Ibidem, s. 37-38.

⁴¹ Ibidem, s. 24-25, 28-34, 37-39, 41.

⁴² *Народная демонология Полесья. Публикации текстов в записях 80-90-х годов XX века*, т. 1, *Люди со сверхъестественными...*, с. 15.

⁴³ Л.Н. Виноградова, *Региональные особенности полесских поверий о домовом*, [в:] *Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое...*, с. 142-152.

⁴⁴ Е.Е. Левкиевская, В.В. Усачева, *Полесский водяной на общеславянском фоне*, [в:] *Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое...*, с. 153-172.

przeszłości przez domowoja, działania zabezpieczające zwierzęta przed jego dręczeniem, miejsce jego zamieszkiwania w domostwie etc.)⁴⁵. Z etn kartograficznego punktu widzenia niezwykle istotna jest też monografia Anny Płotnikowej *Этнолингвистическая география Южной Славии*, w której znajdziemy sporo map odnoszących się do różnych zakresów kultury południowosłowiańskiej, w tym demonologii⁴⁶. Zasięg zbadanych za pomocą metody mapowania południowosłowiańskich istot mitologicznych w obrębie jednej monografii jest spory – wchodzi w niego istoty mitologiczne typu wiły, *(h)ala/*lamija/*ażdaja, wampir, czarownica, mitologiczny obrońca ziem uprawnych o różnych nazwach, duchy opiekuńcze miejsca i demony przeznaczenia⁴⁷. W monografii Płotnikowej na mapach i w komentarzach ukazano nazewnictwo wspomnianych powyżej istot mitologicznych, ich typologię, funkcje, miejsca pobytu, pochodzenie i inne związane z nimi wierzenia⁴⁸. Informacje dotyczące demonologii można znaleźć również na innych mapach opublikowanych w tej pracy; jedna z nich dotyczy przykładowo nazw i wierzeń o noworodku urodzonym „w czepku”⁴⁹. Dowiadujemy się z niej na jakich terenach południowosłowiańskich wierzone, że takie dziecko stawało się później zmorą⁵⁰, co jest istotne również dla naszych badań nad tą postacią.

Dodajmy również, że indeks przedmiotowy do materiałów i programu badawczego AEP, kwestionariusze tematyczne oraz materiały z Archiwum Polesia (Полесский архив) miały istotne znaczenie przy tworzeniu innego z najwybitniejszych dzieł przełomu XX-XXI wieku poświęconego kulturze ludowej Słowian – pięciotomowego słownika etnolingwistycznego *Starożytności słowiańskie* (Славянские древности)⁵¹. Publikacja zawiera sporo artykułów dotyczących fragmentów kultury tradycyjnej (w tym demonologii) wschodnich, zachodnich i południowych Słowian, z uwzględnieniem ich zróżnicowania przestrzennego⁵². W drugim tomie słownika znajduje się artykuł o zmorze (bez map) zawierający cenne uwagi dotyczące występowania

⁴⁵ Е.Е. Левкиевская, *Мифологические персонажи в славянской традиции: I. Восточнославянский домовой*, [w:] *Славянский и балканский фольклор. Народная демонология*, pod red. С.М. Толстой, Москва 2000, s. 96-161.

⁴⁶ А.А. Плотникова, *Этнолингвистическая география...*

⁴⁷ Ibidem, s. 614-718.

⁴⁸ Ibidem, s. 614-718.

⁴⁹ А.А. Плотникова, «Рубашечка» новорожденного: названия, поверья, [w:] *ее же, Этнолингвистическая география...*, s. 542-549.

⁵⁰ Ibidem, s. 542-549.

⁵¹ *Славянские древности: этнолингвистический словарь*, в 5 т., под ред. Н.И. Толстого, Москва 1995-2009; С.М. Толстая, *Источники, использованные при составлении словаря*, [w:] *Этнолингвистический словарь славянских древностей. Проект словаря. Предварительные материалы*, Москва 1984, s. 22.

⁵² Н.И. и С.М. Толстые, *Принципы составления этнолингвистического словаря славянских древностей*, [w:] *Этнолингвистический словарь славянских древностей. Проект словаря. Предварительные материалы*, Москва 1984, s. 11-12.

i zróżnicowania terytorialnego tej istoty mitologicznej na Słowiańszczyźnie, co może być przydatne przy późniejszym mapowaniu związanych z nią motywów⁵³.

Jeżeli chodzi o rosyjskie badania nad opowiadaniem i wierzeniami o słowiańskich istotach mitologicznych, warto również wspomnieć o czterotomowym wydaniu tekstów pod tytułem *Demonologia ludowa Polesia (Народная демонология Полесья)* zebranych podczas poleskich wypraw folklorystycznych na podstawie programu i kwestionariusza AEP, opatrzonego komentarzem naukowym L.N. Winogradowej i J.J. Lewkijewskiej⁵⁴. Jak już wcześniej wspomnieliśmy, opracowanie materiałów z tego terenu wciąż trwa. Dalszym celem badaczy staje się mapowanie na ich podstawie różnych aspektów demonologii Polesia. Z tego powodu główną zasadą przyświecającą badaczom przy tworzeniu tego opracowania stało się „отражение всего многообразия вариантных форм местной демонологической традиции”⁵⁵. Widzimy zatem, że mapowanie rozmaitych elementów kulturowych (w tym przypadku z zakresu demonologii) jest w Rosji obecnie bardzo obiecującą i aktualną metodą badawczą.

Zakończenie

Badania atlasowe nad kulturą ludową prowadzono od wielu lat w różnych krajach europejskich, z reguły niezależnie od siebie⁵⁶. Powstające na ich podstawie atlasy etnograficzne często różnią się metodycznie i metodologicznie, co może utrudniać prace porównawcze. W latach 50. XX wieku rozpoczęto działania mające na celu opracowanie wspólnego europejskiego atlasu etnograficznego, który, zgodnie z zamierzeniem, miał być „pierwszą pełniejszą próbą międzynarodowego porozumienia i uzgodnienia stanowisk teoretycznych w zakresie przestrzennego przedstawienia elementów kultury ludowej na obszarze Europy i wyjaśnienia przyczyn tego zróżnicowania”⁵⁷. Niezwykle ambitny projekt zakończył się jednak w 1980 roku wraz z wydaniem tomu poświęconego terminom ogni obrzędowych w Europie⁵⁸.

⁵³ Е.Е. Левкиевская, *Змора*, [в:] *Славянские древности: этнолингвистический словарь*, в 5 т., под ред. Н.И. Толстого, т. 2: *Д-К*, Москва 1999, с. 341-344.

⁵⁴ *Народная демонология Полесья. Публикации текстов в записях 80-90-х годов XX века*, т. 1, *Люди со сверхъестественными...*; *Народная демонология Полесья. Публикации текстов в записях 80-90-х годов XX века*, т. 2, *Демонологизация...*; *Народная демонология Полесья. Публикации текстов в записях 80-90-х годов XX века*, т. 3, *Мифологизация...*; *Народная демонология Полесья. Публикации текстов в записях 80-90-х годов XX века*, т. 4, *Духи домашнего...*

⁵⁵ *Народная демонология Полесья. Публикации текстов в записях 80-90-х годов XX века*, т. 1, *Люди со сверхъестественными...*, с. 24.

⁵⁶ Zob. np. J. Bohdanowicz, W. Sokołówna, *Etnograficzne prace atlasowe w Europie*, „Etnografia Polska” 1980, t. 24, s. 139-158.

⁵⁷ Z. Staszczak, *Stan przygotowania „Etnologicznego atlasu Europy”*, „Lud” 1979, t. 63, s. 221.

⁵⁸ *Die Termine des Jahresfeuer in Europa. Erläuterungen zur Verbreitungskarte*, t. 1: *Forschungen zum ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer*, pod red. M. Zendera, Göttingen 1980. Prace zarzucono głównie z przyczyn finansowych, organizacyjnych i formalnych.

Współcześnie prace porównawcze nad atlasami etnograficznymi, szczególnie w kontekście środkowoeuropejskim, są możliwe, choć w ograniczonym zakresie⁵⁹.

Zmora jest istotą demonologiczną funkcjonującą głównie w folklorze polskim, jednak posiada motywy wspólne z niektórymi innymi słowiańskimi postaciami mitologicznymi. Otwiera to zatem pole do dalszych prac porównawczych. Zakładamy, że w celu dokonania próby ukazania zróżnicowania motywów mitologicznych związanych ze zmorą w formie przestrzennej przydatne mogą być mapy Lewkijewskiej i Winogradowej dotyczące domowaja (wschodniosłowiańskiego ducha domu)⁶⁰. Częściowo ukazano na nich występowanie tych cech, funkcji i motywów mitologicznych, które charakteryzują również zmorę (między innymi zaplatanie koniom grzyw i duszenie ludzi we śnie)⁶¹. Sporo o innych wspólnych motywach typowych dla zmory i niektórych ze wspomnianych istot mitologicznych można dowiedzieć się również z map pomieszczonych w pracy Płotnikowej i komentarzy do nich dotyczących wampira, czarownicy i duchów opiekuńczych miejsca⁶². Wynika z nich, że opuszczanie ciała przez duszę podczas snu i duszenie ludzi w nocy łączy zmorę z południowosłowiańską czarownicą, a dręczenie koni – z wampirem.

Przed rozpoczęciem pogłębionych prac porównawczych dotyczących *Polskiego atlasu etnograficznego* i *Atlasu etnolingwistycznego Polesia* należy zastanowić się nad tym, w jaki sposób i w jakim zakresie można przeprowadzać tego typu próby analityczne z użyciem obu omawianych atlasów. Wymaga to między innymi selekcji map pod względem ich przydatności do prac porównawczych, ich klasyfikacji, stanowiącej podstawę dalszej analizy badawczej czy nawet stworzenia nowych kartogramów. Być może działania te pozwolą na wieloaspektowe ukazanie zróżnicowania przestrzennego cech wspólnych dla zmory i innych istot mitologicznych, umożliwiając jednocześnie częściowe bądź całościowe uzupełnienie luki badawczej w zakresie słowiańskiej demonologii ludowej.

⁵⁹ W 2016 opublikowano rozprawę *Obrzędowość narodzinowa na Górnym Śląsku (izolacja położnicy)*. *Polski atlas etnograficzny i Atlas der deutschen Volkskunde in perspektiwie porównawczej*, ukazującą możliwości wnioskowania o czynnikach wpływających na zróżnicowanie kulturowe widoczne na kartach *Polskiego atlasu etnograficznego* i *Atlas der deutschen Volkskunde*. Ukazano w nich bowiem zbliżone zjawiska kulturowe, co umożliwi studia porównawcze. Obszar, jaki obejmują oba atlasy (od Renu po Bug i od Alp oraz Karpat Północnych po Bałtyk i Morze Północne), pozwala na analizę zasięgów wybranych zjawisk kulturowych w szerokim kontekście, a tym samym na wysuwanie wniosków dotyczących np. dynamiki zmian kulturowych. Możliwości porównawcze obu atlasów są ograniczone, stąd ukazano je wyłącznie na wybranych przykładach z zakresu obrzędowości narodzinowej (zob. więcej: A. Pięnczak, *Obrzędowość narodzinowa na Górnym Śląsku (izolacja położnicy)*. *Polski atlas etnograficzny i Atlas der deutschen Volkskunde in perspektiwie porównawczej*, seria: „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach”, nr 3543, Katowice 2016).

⁶⁰ Zob. E.E. Левкиевская, *Мифологические персонажи...*, s. 96-161; Л.Н. Виноградова, *Региональные особенности...*, s. 142-152.

⁶¹ E.E. Левкиевская, *Мифологические персонажи...*, s. 96-161.

⁶² АА. Плотникова, *Этнолингвистическая география...*, s. 634-657; 677-684.

References

- Agapkina T.A., *Zaklikanie vesny*, [v:] *Slavyanskiy i balkanskiy fol'klor. Dukhovnaya kul'tura Poles'ya na obshchslavyanskom fone*, pod red. N.I. Tolstogo, Moskva 1986, s. 34-39.
- Bohdanowicz J., Sokołówna W., *Etnograficzne prace atlasowe w Europie*, „Etnografia Polska” 1980, t. 24, s. 139-158.
- Cyfrowe Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego, [w:] <http://www.archiwumpae.us.edu.pl/>
 Biblioteka Cyfrowa PIA. Polski Instytut Antropologii, [w:] <http://cyfrowaetnografia.pl/dlibra>
- Diakowska E., Kłodnicki Z., *Demony porywające i odmieniające dzieci*, [w:] *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia urodzinowe*, pod red. Z. Kłodnickiego, A. Pieńczak, seria: Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego, t. 9, cz. 1: *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka*, Wrocław – Cieszyn 2010, s. 176-262.
- Die Termine des Jahresfeuer in Europa. Erläuterungen zur Verbreitungskarte*, t. 1: *Forschungen zum ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer*, pod red. M. Zendera, Göttingen 1980.
- Drożdż A., *Re/konstrukcje codzienności. Przeszłość w materiałach źródłowych Polskiego atlasu etnograficznego*, Gdańsk 2018.
- Gajek J., *Demony, półdemony i istoty nadprzyrodzone w opowiadaniach i wierzeniach ludowych*. Kwestionariusz do badań Polskiego atlasu etnograficznego nr X pt. *Wybrane zagadnienia z zakresu kultury duchowej, działy – demonologia*, Wrocław 1980.
- Gura A.V., Ternovskaya O.A., Tolstaya S.M., *Programma polesskiego etnolingvisticheskogo atlasa* [v:] *Polesskiy etnolingvisticheskiy sbornik*, Moskva 1983, s. 21-46.
- Gura A.V., *Dozhd' vo vremya svad'by*, [v:] *Slavyanskiy i balkanskiy fol'klor. Dukhovnaya kul'tura Poles'ya na obshchslavyanskom fone*, pod red. N.I. Tolstogo, Moskva 1986, s. 30-34.
- Gura A.V., Ternovskaya O.A., Tolstaya S.M., *Narodnaya kul'tura Poles'ya (anketa-voprosnik dlya etnolingvisticheskogo atlasa)*, [v:] *Polesskiy etnolingvisticheskiy sbornik*, Moskva 1983, s. 47-49.
- Kaczmarek K., *Strzyga i strzygoń w polskich wierzeniach ludowych (w świetle materiałów Polskiego atlasu etnograficznego)*, praca licencjacka, maszynopis WEiNoE UŚ, Cieszyn 2010.
- Kłodnicki Z., *Polski atlas etnograficzny – historia, stan obecny i perspektywy*, „Lud” 2001, t. 85, s. 239-275.
- Kłodnicki Z., *Polski atlas etnograficzny – stan prac*, „Ethnologia Europae Centralis” 2005, t. 7, s. 100-105.
- Kłodnicki Z., Diakowska-Kohut E., *Demonologia ludowa – propozycje do systematyki. Z prac w archiwum Polskiego atlasu etnograficznego w Cieszynie*, „Ethnologia Europae Centralis” 2015, t. 12, s. 96-121.
- Kłodnicki Z., Pieńczak A., *The Atlas of Cultural Heritage of the Polish Village (a Project)*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2019, t. 19, s. 25-45.
- Kłodnicki Z., Pieńczak A., Koźmińska J., *Polski Atlas Etnograficzny – historia, osiągnięcia, perspektywy badawcze*. Seria: „Biblioteka Polskiego Atlasu Etnograficznego”, t. 1, Katowice 2017.
- Krzyżowska A., *Istoty nadprzyrodzone związane z chmurami i wiatrem w wierzeniach ludowych na przykładzie badań Polskiego Atlasu Etnograficznego*, praca licencjacka, maszynopis WEiNoE UŚ, Cieszyn 2010.
- Lebeda A. [Pieńczak], *Wiedza i wierzenia ludowe*, pod red. Z. Kłodnickiego, seria: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”, t. 6, Wrocław – Cieszyn 2002.

- Levkievskaya E.E., *Zmora*, [v:] *Slavyanskije drevnosti: etnolingvističeskij slovar'*, v 5 t., pod red. N.I. Tolstogo, t. 2: D-K, Moskva 1999, s. 341-344.
- Levkievskaya E.E., *Mifologičeskie personazhi v slavyanskoy traditsii: 1. Vostočnoslavyanskij domovoy*, [v:] *Slavyanskij i balkanskij fol'klor. Narodnaja demonologija*, pod red. S.M. Tolstoj, Moskva 2000, s. 96-161.
- Levkievskaya E.E., Usacheva V.V., *Polesskij vodyanoy na obščeslavyanskom fone*, [v:] *Slavyanskij i balkanskij fol'klor. Etnolingvističeskoe izučenie Poles'ja*, pod red. N.I. Tolstogo, Moskva 1995, s. 153-172.
- Moszyński K., *Kultura ludowa Słowian*, t. 2, cz. 1: *Kultura duchowa*, Warszawa 1967.
- Moszyński K., Klimaszewska J., *Atlas kultury ludowej w Polsce*, z. 1, Kraków 1934.
- Moszyński K., Klimaszewska J., Bynarówna M., *Atlas kultury ludowej w Polsce*, z. 2, Kraków 1935.
- Moszyński K., Klimaszewska J., *Atlas kultury ludowej w Polsce*, z. 3, Kraków 1936.
- Narodnaja demonologija Poles'ja. Publikatsii tekstov v zapisyakh 80-90-kh godov XX veka*, t. 1: *Lyudi so sverkh"estestvennymi svoystvami*, pod red. L.N. Vinogradovoy, E.E. Levkievskoy, Moskva 2010.
- Narodnaja demonologija Poles'ja. Publikatsii tekstov v zapisyakh 80-90-kh godov XX veka*, t. 2: *Demonologizatsiya umershikh lyudey*, pod red. L.N. Vinogradovoy, E.E. Levkievskoy, Moskva 2012.
- Narodnaja demonologija Poles'ja. Publikatsii tekstov v zapisyakh 80-90-kh godov XX veka*, t. 3: *Mifologizatsiya prirodnykh yavleniy i chelovečeskikh sostoyanij*, pod red. L.N. Vinogradovoy, E.E. Levkievskoy, Moskva 2016.
- Narodnaja demonologija Poles'ja. Publikatsii tekstov v zapisyakh 80-90-kh godov XX veka*, t. 4: *Dukhi domashnego i prirodnogo prostranstva. Nelokalizovannye personazhi*, pod red. L.N. Vinogradovoy, E.E. Levkievskoy, Moskva 2019.
- Pawlus D., *Istoty nadprzyrodzone związane ze zbożem w wierzeniach ludowych (w świetle materiałów Polskiego Atlasu Etnograficznego)*, praca licencjacka, maszynopis WEiNoE UŚ, Cieszyn 2010.
- Pietrusiak E., *Dusza i śmierć w polskich wierzeniach ludowych (w świetle materiałów Polskiego atlasu etnograficznego)*, praca licencjacka, maszynopis WEiNoE UŚ, Cieszyn 2010.
- Pieńczyk A., *Metoda etnogeograficzna w badaniach atlasowych ośrodka wrocławskiego i cieszyńskiego – kontynuacja i zmiana*, „Zeszyty Wiejskie” 2011, t. 16, s. 152-167.
- Pieńczyk A., *The Polish Ethnographic Atlas: Research Achievements and Prospects*, „Ethnologia Actualis” 2015, t. 15, nr 2, s. 81-94.
- Pieńczyk A., *The collection of questionnaires concerning wild plants on the digital platform of the Polish Ethnographic Atlas*, „Slovenský národopis” 2016, t. 15 (2), s. 228-240.
- Pieńczyk A., *Obrzędowość narodzinowa na Górnym Śląsku (izolacja położnicy). Polski atlas etnograficzny i Atlas der deutschen Volkskunde w perspektywie porównawczej*, seria: „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach”, nr 3543, Katowice 2016.
- Pieńczyk A., *The Digital Platform of the Polish Ethnographic Atlas – From Idea to Implementation*, „Český lid” 2018, t. 105, nr 4, s. 459-473.
- Pieńczyk A., *Cyfrowe Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego. Możliwości wyszukiwawcze i dalsze perspektywy badawcze*, „Lud” 2019, t. 103, s. 207-229.
- Plotnikova A.A., *«Rubashechka» novorozhdenno: nazvaniya, pover'ya*, [v:] A.A. Plotnikova, *Etnolingvističeskaya geografija Yuzhnoy Slavii*, Moskva 2004, s. 542-549.
- Plotnikova A.A., *Etnolingvističeskaya geografija Yuzhnoy Slavii*, Moskva 2004.

512 BADANIA ATLASOWE W POLSCE I ROSJI NAD DEMONOLOGIĄ LUDOWĄ

- Plotnikova A.A., *Vesennie zaklinatel'nye formuly «izgnaniya» gadov u yuzhnykh slavyan (v areal'noy perspektive)*, [v:] *Slavyanskiy i balkanskiy fol'klor. Semantika i pragmatika teksta*, pod red. S.M. Tolstoy, Moskva 2006, s. 319-372.
- Reichan J., Woźniak K.: *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne*, Kraków 2004.
- Slavyanskie drevnosti: etnolingvisticheskiy slovar'*, v 5 t., pod red. N.I. Tolstogo, Moskva 1995-2009.
- Slavyanskiy i balkanskiy fol'klor. Dukhovnaya kul'tura Poles'ya na obshcheslavyanskom fone*, pod red. N.I. Tolstogo, Moskva 1986.
- Slavyanskiy i balkanskiy fol'klor. Etnolingvisticheskoe izuchenie Poles'ya*, pod red. N.I. Tolstogo, Moskva 1995.
- Staszczak Z., *Stan przygotowania „Etnologicznego atlasu Europy”*, „Lud” 1979, t. 63, s. 219-234.
- Svitel'skaya V.L., *Opyt kartografirovaniya polesskoy pogrebal'noy obryadnosti*, [v:] *Slavyanskiy i balkanskiy fol'klor. Etnolingvisticheskoe izuchenie Poles'ya*, pod red. N.I. Tolstogo, Moskva 1995, s. 188-208.
- Szalbot M., *Photographs of Digital Archives of the Polish Ethnographic Atlas as a source of knowledge about rural children's toys and games in the years 1954-1971* (w druku).
- Szwajnoch M., *Zmora w wierzeniach ludowych na podstawie badań Polskiego atlasu etnograficznego*, praca licencjacka, maszynopis WEiNoE UŚ, Cieszyn 2010.
- Tolstaya S.M., *Istochniki, ispol'zovannyye pri sostavlenii slovnika*, [v:] *Etnolingvisticheskiy slovar' slavyanskikh drevnostey. Proekt slovnika. Predvaritel'nye materialy*, Moskva 1984, s. 22-28.
- Tolstaya S.M., *Lyagushka, uzh i drugie zhivotnyye v obryadakh vzyvaniya i ostanovki dozhdya*, [v:] *Slavyanskiy i balkanskiy fol'klor. Dukhovnaya kul'tura Poles'ya na obshcheslavyanskom fone*, pod red. N. Tolstogo, Moskwa 1986, s. 22-27.
- Tolstaya S.M., *Pakhanie reki, dorogi*, [v:] *Slavyanskiy i balkanskiy fol'klor. Dukhovnaya kul'tura Poles'ya na obshcheslavyanskom fone*, pod red. N.I. Tolstogo, Moskva 1986, s. 18-22.
- Tolstaya S.M., *Ritual'nye beschinstva molodezhi*, [v:] *Slavyanskiy i balkanskiy fol'klor. Dukhovnaya kul'tura Poles'ya na obshcheslavyanskom fone*, pod red. N.I. Tolstogo, Moskva 1986, s. 12-14.
- Tolstaya S.M., *Solntse igraet*, [v:] *Slavyanskiy i balkanskiy fol'klor. Dukhovnaya kul'tura Poles'ya na obshcheslavyanskom fone*, pod red. N.I. Tolstogo, Moskva 1986, s. 8-12.
- Tolstaya S.M., *Sretenskaya i chetvergovaya svecha*, [v:] *Slavyanskiy i balkanskiy fol'klor. Dukhovnaya kul'tura Poles'ya na obshcheslavyanskom fone*, pod red. N.I. Tolstogo, Moskva 1986, s. 27-30.
- Tolstaya S.M., *Polesskie pover'ya o khodyachikh pokoynikakh*, [v:] S.M. Tolstaya, *Obraz mira v rituale i tekste*, Moskva 2015, s. 379-420.
- Tolstaya S.M., *Sledy drevneslavyanskoy apokrificheskoy traditsii v polesskom fol'klore: «skazanie o 12 pyatnitsakh»*, [v:] S.M. Tolstaya, *Obraz mira v rituale i tekste*, Moskva 2015, s. 200-214.
- Tolstoy N.I., *Nevestka stala v pole topolem*, [v:] *Slavyanskiy i balkanskiy fol'klor. Dukhovnaya kul'tura Poles'ya na obshcheslavyanskom fone*, pod red. N.I. Tolstogo, Moskva 1986, s. 39-43.
- Tolstoy N.I., *Troitskaya zelen'*, [v:] *Slavyanskiy i balkanskiy fol'klor. Dukhovnaya kul'tura Poles'ya na obshcheslavyanskom fone*, pod red. N.I. Tolstogo, Moskva 1986, s. 14-18.
- Tolstoy N.I., *Etnokul'turnoe i lingvisticheskoe izuchenie Poles'ya*, [v:] *Slavyanskiy i balkanskiy fol'klor. Etnolingvisticheskoe izuchenie Poles'ya*, pod red. N.I. Tolstogo, Moskva 1995, s. 5-18.

- Tolstoy N.I., *Yazyk i kul'tura*, [v:] *Yazyk i narodnaya kul'tura. Ocherki po slavyanskoy mifologii i etnolingvistike*, Moskva 1995.
- Tolstoye N.I. i S.M., *Printsipy sostavleniya etnolingvisticheskogo slovary slavyanskikh drevnostey*, [v:] *Etnolingvisticheskiy slovar' slavyanskikh drevnostey. Proekt slovnika. Predvaritel'nye materialy*, Moskva 1984, s. 6-21.
- Uzeneva E.S., *Sootnoshenie khrononima i legendy (prazdnik sv. Trifona v areal'noy perspektive)*, [v:] *Slavyanskiy i balkanskiy fol'klor. Semantika i pragmatika teksta*, pod red. S.M. Tolstoy, Moskva 2006, s. 501-521.
- Valentsova M.M., *Materialy dlya kartografirovaniya tipov polesskikh svyatochnykh gadaniy, Slavyanskiy i balkanskiy fol'klor. Etnolingvisticheskoe izuchenie Poles'ya*, pod red. N.I. Tolstogo, Moskva 1995, s. 209-222.
- Valentsova M.M., (rec.) *Vinogradova L.N. Mifologicheskiy aspekt slavyanskoy fol'klornoy traditsii*, M.: «Indrik», 2016. 384 s., «Slavyanovedenie» 2017, № 6, s. 99-104.
- Vinogradova L.N., *Regional'nye osobennosti polesskikh poveriy o domovom*, [v:] *Slavyanskiy i balkanskiy fol'klor. Etnolingvisticheskoe izuchenie Poles'ya*, pod red. N.I. Tolstogo, Moskva 1995, s. 142-152.
- Vinogradova L.N., *Predislovie*, [v:] *Narodnaya demonologiya i miforitual'naya traditsiya slavyan*, Moskva 2000, s. 13.
- Vinogradova L.N., *Mifologicheskiy aspekt slavyanskoy fol'klornoy traditsii*, Moskva 2016.
- Zielińska M., *Istoty nadprzyrodzone związane z wodą w wierzeniach ludowych (w świetle materiałów Polskiego Atlasu Etnograficznego)*, praca licencjacka, maszynopis WEiNoE UŚ, Cieszyn 2010.
- Żur A., *Demony sporzące w polskich wierzeniach ludowych (w świetle materiałów Polskiego atlasu etnograficznego)*, praca licencjacka, maszynopis WEiNoE UŚ, Cieszyn 2010.

NOTY O AUTORACH

Agnieszka Pieńczak – dr hab., prof. UŚ, pracownik Instytutu Nauk o Kulturze Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.

Najważniejsze publikacje: *Rola i znaczenie swata w kojarzeniu małżeństw*, pod red. Z. Kłodnickiego, seria: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”, t. 8, cz. II, Wrocław – Cieszyn 2007; współredakcja (z Zygmuntem Kłodnickim) „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”, t. 9: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe*, cz. 1: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka*, Cieszyn – Wrocław 2010; cz. 2: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z matką i dzieckiem*, Cieszyn – Wrocław 2013; *Obrzędowość urodzinowa na Górnym Śląsku (izolacja położnicy). Polski atlas etnograficzny i Atlas der deutschen Volkskunde in perspektynie porównawczej*, Katowice 2016; *The Digital Platform of the Polish Ethnographic Atlas – From Idea to Implementation*, „Český lid” 2018, nr 4/105, s. 459-473; *Cyfrowe Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego. Możliwości wyszukiwawcze i dalsze perspektywy badawcze*, „Lud” 2019, t. 103, s. 207-229.

ORCID: 0000-0002-5599-0908

E-mail: agnieszka.pieniczak@us.edu.pl

Полина Миронова – аспирант Кафедры русского устного народного творчества Филологического факультета МГУ имени М.В. Ломоносова.

Основные публикации: *Отражение польской народной культуры в рассказе М. Конопницкой «На Масленицу»*, «Stephanos» 2020, № 3 (41), с. 91-97; *Проблема перевода названий славянских мифологических персонажей в «Сage о Ведьмаке» А. Сапковского*, [в:] *Славянский мир: общность и многообразие. Тезисы конференции молодых ученых в рамках Дней славянской письменности и культуры*, Москва 2019, с. 267-270; *Возможные источники фольклорных сюжетов в «Сage о Ведьмаке» А. Сапковского*, [в:] *Материалы Международного молодежного научного форума «ЛОМОНОСОВ-2019»*, Москва 2019, [в:] https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2019/index.htm; *Международный сюжет АТУ 425 «Поиск исчезнувшего супруга» в польской народной сказке*, [в:] *Материалы Международного молодежного научного форума «ЛОМОНОСОВ-2017»*, Москва 2017, [в:] https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2017/data/index_2.htm; *Польская народная песня «U tojej matecki» как связующее звено между фольклором и рок-музыкой*, [в:] *Rock w zwierciadle przekładu*, Katowice 2016, s. 137-147.

ORCID: 0000-0002-8246-5367

E-mail: diana_middels@mail.ru